

PROGRAMMA LEREN
VOOR DUURZAAMHEID

Amsterdam, juli 2001

Auteur: Elisabeth van der Steenhoven

NCDO

Postbus 18184

1001 ZB Amsterdam

Telefoon (020) 5503 564

Fax (020) 6208 716

E-mail: e.vd.steenhoven@ncdo.nl

VERDIEPING BIJEENKOMSTEN 2000

INHOUDSOPGAVE

I.	Inleiding	2
II.	Diner pensant 2 november 2000	3
III.	Diner-pensant 30 november 2000	9
IV.	Diner pensant 7 december 2000	12

I. Inleiding

In het kader van kennismanagement binnen het Leren voor Duurzaamheid-programma hebben in de maanden november en december 2000 een reeks “Verdiepings-bijeenkomsten” plaatsgevonden. Leden van de LvD-stuurgroep werden door wetenschappers geprikkeld met nieuwe inzichten en opvattingen over respectievelijk het leeraspect, de sociale en de economische component van het programma.

De bijeenkomsten hadden de vorm van een “diner-pensant” waaraan een twintigtal personen, verdeeld over 2 tafels, aan deelnamen. Na de opening van de avond hield de eerste spreker een uitdagende inleiding waarna de tafelgenoten met elkaar in debat gingen. Na een gezamenlijke discussie bekeek een tweede spreker, de zgn. “reflector”, het onderwerp vanuit een ander perspectief. Ook dit werd gevolgd door een geanimeerde discussie aan beide tafels, waarna er een samenvatting van de avond werd gegeven. Gedurende de twee maanden dat de verdieping-bijeenkomsten plaatsvonden namen de stuurgroepleden tevens deel aan het online Verdiepingsdebat die voor deze gelegenheid was gelanceerd. Wekelijks werden de deelnemers uitgenodigd om via een e-mail-stemknop hun mening over een stelling aan te geven en een inhoudelijke bijdrage te leveren aan het digitaal debat. Ter voorbereiding van de diners-pensants werden uiteenlopende stellingen m.b.t. leren, het sociale en het economische aspect van LvD voorgelegd.

Programma:

- Op 2 November vond het eerste diner-pensant plaats over het “leren” binnen LvD. Vragen die aan de orde kwamen waren: Wat zijn de mogelijkheden en gevolgen van het leeraspect van het LvD-programma? Is een theoretische onderbouwing nodig om het leren inhoud te geven? Hoe bepalend is leren voor het proces naar duurzaamheid toe? Het debat werd voorgezeten door mevr. M.Schaafsma (NCDO Programmamanager Leren voor Duurzaamheid), sprekers waren dhr. J.Grin (Politieke en Sociaal-Culturele Wetenschappen, Universiteit van Amsterdam) en mevr. G. Appel (Faculteit der Biologie, Vrije Universiteit)
- De tweede verdieping-bijeenkomst, donderdag 30 November, richtte zich op het sociaal aspect van LvD; Hoe belangrijk is de sociale component van LvD, hoe goed (of slecht) is het sociaal aspect in het programma geïntegreerd? En hoe bepalend is dit voor LvD? Kan er worden gedacht over een Duurzame SER waarin actoren van elkaar leren? Het debat werd voorgezeten door dhr. D.J. Joustra (Novio Consult, Coach van de Provincies in LvD-programma), voor prikkelende opvattingen zorgden dhr. T.Beckers (directeur TELOS) en dhr. L.Groot (Amsterdam School for Social Research).
- Bij het derde diner-pensant, op 7 December, werd gedebatteerd over de economische component van LvD. “In hoever houden ondernemers rekening met LvD? Wat levert de huidige samenwerking tussen ondernemers, ambtenaren en NME-organisaties op, met name voor het leeraspect van LvD? Wat is het bepalende van de economische dimensie van Leren voor Duurzaamheid” zijn vragen die op het agenda stonden. Onder leiding van dhr. K.J. Moning (Ministerie van VROM) moedigden de sprekers dhr. R. Jeurissen (EIBE; Instituut voor verantwoord ondernemen) en dhr. P.Sprengers (Vereniging voor Beleggers voor Duurzame Ontwikkeling) de deelnemers uit om bedrijven te betrekken bij LvD.

II. Diner pensant 2 november 2000

“Wie de ecologie niet meeweegt ligt eruit”

Twee goed gevulde dinertafels. Een gezelschap van dames en heren dat nauw verwant is met de wereld die vroeger natuur- en milieu-educatie heette. Voor het mentale voedsel zorgden twee universitaire medewerkers, waarvan vooral de eerste nogal wat geestelijke lenigheid van zijn gehoor vroeg. Een verslag van het eerste “diner pensant” dat de NCDO op 2 november organiseerde over “Leren voor Duurzaamheid”.

John Grin houdt zich op de Universiteit van Amsterdam bezig met duurzame ontwikkeling. Leren doe je van verhalen, weet hij. En vertellen, dat kan Grin. Zijn verhaal gaat over leren over duurzame ontwikkeling. Het voorbeeld speelt in de Vliert in Den Bosch, een wijk gebouwd in de jaren dertig. Grin: “De riolering moest er dringend worden vervangen en de gemeente besloot dat te doen samen met de waterschappen en waterbeheerders. Én met de bewoners. Want zulk werk het geeft overlast en je weet maar nooit welke weerstand en vertraging dat oplevert.” Een typisch voorbeeld van integraal waterbeheer volgde, waarbij waterbeheerders, burgers en bedrijven nadrukkelijk en voortdurend keken wat het probleem voor de ander betekende. Een heel andere aanpak dan vroeger, toen waterbeheerders simpelweg eisen stelden aan gebruikers, die op hun beurt verwachtten dat ze droge voeten zouden houden.

De integrale aanpak in De Vliert ging zo ver, dat men burgers en bedrijven serieus als mede-ontwerpers ging beschouwen. Ook zocht men naar een zo groot mogelijke verscheidenheid aan mensen en opvattingen. Grin: “Als spelregels golden: we laten elkaar uitpraten, zijn bereid de eigen standpunten ter discussie te stellen en we luisteren naar elkaar - kortom een waarachtig leerproces over wat duurzaam waterbeheer zou gaan inhouden. Het interessante was dat er een verbluffende mate van overeenstemming kwam tussen gemeente, burgers, bedrijven en waterbeheerders. En dat terwijl er een heleboel veranderde, met zeer ongebruikelijke ontwerpen. Zo werd de regenton opnieuw geïntroduceerd, tegen de verdroging (die werd veroorzaakt doordat het water nu meteen in het riool belandde). Dat vroeg natuurlijk nogal wat van mensen, te meer daar het regenwater ook in huis gebruikt moest gaan worden. Dat vergde dus nogal wat praten.”

Een ander probleem kwam voort uit het streven meer regenwater in de bodem ter plaatse te laten wegsijpelen. Dat gaat namelijk niet zomaar op het verharde oppervlak in de stad. Tenzij er infiltratiesystemen als greppels worden gegraven. Grin: “Maar dat vonden de bewoners niet zo prettig: het is lastig bij het oversteken of in de auto stappen. Met nieuwe materialen en veel creativiteit werd er een ondergronds infiltratiesysteem ontworpen. Een typisch voorbeeld van hoe een leerproces tot nieuwe ideeën kan leiden. En ook tot het verzetten van meer werk, dat zonder dat leerproces onuitvoerbaar was geweest.” (Behalve het gebruik van het regenwater ging het ook om het schoonmaken van het riool dat veel meer werk zou kosten omdat er minder afvalwater doorheen zou stromen.).

Spelregels

Wat leren we hier nou van? Volgens Grin: “Om te beginnen dat duurzame ontwikkeling geen eenduidig concept is, geen gegeven maar iets dat je het moet ontwerpen voor een bepaalde context. Deze mensen kwamen met deze oplossing die zij in hun omgeving aantrekkelijk vonden tegen verdroging. In een heel andere wijk had het er heel anders uitgezien.” Het open planproces verzekerde betrokkenheid en zorgde er nu precies voor dat mensen ook meededen met het systeem van waterbeheer met regentonnen. “Dus: het begint ermee dat je zegt hoe in een concrete context duurzaam waterbeheer er nu eigenlijk uit ziet”, aldus Grin.

Bijna was het experiment in Den Bosch trouwens mislukt. Ongeveer halverwege het proces oordeelden waterexperts dat wat de wijkbewoners wilden “niet kon”, en dat ze met de spelregels

van het leerproces ook niet uit de voeten konden. Andere experts die wel aan dit proces wilden meedoen trokken de boel daarop weer vlot met hun creatieve inbreng.

Kort samengevat is les één volgens Grin: “Dat je de ruzie over wat je wilt laat beslechten door wat er kan. En omgekeerd ook dat je de grenzen van wat er kan, verlegt door wat je wilt.

Daarbij komt dat duurzame ontwikkeling ook nog een kwestie van willen en kunnen op een heleboel terreinen is: sociaal, economisch en ecologisch. Terreinen waartussen ook nog wel eens afgewogen moet worden.”

Ten tweede vergt het leren voor duurzaamheid volgens Grin bepaalde arrangementen waarbinnen dat leren kan plaatsvinden, spelregels dus eigenlijk. Grin: “Die regels moeten wel constant zijn maar niet rigide. Ze moeten creativiteit uitlokken, en hebben te maken met openheid, dingen ter discussie durven stellen, opvattingen en bezwaren van anderen serieus nemen. En dan niet zeggen dat dat lastig is, want hiermee kun je juist de spanning tussen willen en kunnen optimaal benutten.”

Doordacht

Dat vereist dan wel - en dit is Grins derde les - een methodisch doordachte aanpak. Grin raadt iedereen aan daarvoor gebruik te maken van handboeken die daarover gaan. En ook te leren van de ervaringen en fouten van anderen.

De vierde les van De Vliert is dat “niemand van tevoren weet wat de uitkomst van het proces is.”

Grin: “Er ligt dus bitter weinig vast. NME-ers moeten zich goed realiseren dat zij, net zo min als een ander, weten wat duurzame ontwikkeling is. En dat geldt ook voor overheden.” Dat klinkt volgens de wetenschapper logisch, maar voor menig wethouder of minister is dat een groot probleem als hij of zij dat moet uitleggen aan de volksvertegenwoordiging. Grin: “En toch denk ik dat dat moet en kan.”

Tot slot maakt het Bossche voorbeeld duidelijk dat “bestaande kennis vaak ongeschikt is om te leren”. Zie de rol van de aanvankelijke water-experts.

Aan tafel

“Volgens mij moet er als eerste een cursus bestuurlijke vernieuwing komen”, concludeert Roel van Raaij van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij uit het verhaal van Grin. Het voorgerecht is nog nauwelijks aangeroerd, maar aan één van de twee tafels barst de discussie meteen los.

“Dat vind ik wel een typisch overheidsantwoord”, reageert Margreet Schaafsma van de NCDO.

“Daar zit ik ook voor”, kaatst Van Raaij terug. De werkwijze die Grin schetst is volgens hem voor politici namelijk geen normale procedure bij oplossingen van problemen.

Paul van Oeffelt het Inter Provinciaal Overleg (IPO) voegt daar aan toe dat dat niet alleen voor politici geldt, maar ook zeker voor ambtenaren. Ook voor deze overheidsdienaren is het moeilijk om te beginnen over een open planproces. Bij de tweede tafel wordt er eveneens geworsteld met het feit dat bestuurders en ambtenaren vooraf verantwoording moeten afleggen over projecten.

Niet alleen is de kans klein dat tweede kamer of raadsleden zonder meer accepteren dat het resultaat van een ontwikkeling nog onbekend is, maar zal een bestuurder worden afgerekend op het falen van een project. John Grin erkend dit probleem maar onderstreept nogmaals dat het “leeraspect” alleen binnen een daadwerkelijk open plan proces kan plaatsvinden. Tegelijkertijd kunnen activiteiten nauwelijks falen als actoren van begin af aan eerlijk zijn in wat wel en niet kan, beleid interactief wordt vormgegeven en vervolgens veel meer draagvlak geniet.

Titus van Roermund van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) zit intussen met een ander probleem: het resultaat van een open planproces is niet iets waarmee de volgende generaties of mensen in ontwikkelingslanden bij voorbaat geholpen worden.

Maar zijn er dan nooit vooraf gestelde doelen - bijvoorbeeld op het gebied van duurzaamheid - bij een open planproces?

Daarover verschillen de meningen. VNG-er Roermund denkt van wel, maar Schaafsma betwijfelt zelfs dat. Klaas Jan Moning van het ministerie van VROM sluit zich bij Van Roermund aan. Een

project aan de basis begint niet vanuit het niets, want die basis heeft wel degelijk te maken met van bovenaf vastgestelde randvoorwaarden.

Dat beaamt toch iedereen. Maar hoever die randvoorwaarden dan moeten gaan zal aan deze tafel de rest van de avond een terugkerend verschil van mening blijken. Natuurlijk, er zijn minimumeisen op het gebied van gezondheid en andere terreinen. Maar ook al erken je het belang van toekomstige generaties, hoe krijgt dat dan vorm? En misschien nog wel belangrijker: wie brengt dat in? Want de volgende generaties en mensen in ontwikkelingslanden wonen ver weg en blijken meestal bar slecht vertegenwoordigd.

“Een gastspreker of andere niet-direct-belanghebbende kan dat doen”, oppert Van Raaij.

“Of met een daar-en-dan-rapportage”, meent Moning, waarin je met elkaar een minimumniveau afspreekt.

Door duurzame ontwikkeling in de volle breedte te willen behandelen constateert Walters dat de bestuurders en ambtenaren “ver op de muziek vooruit lopen”. De meningen hierover lopen aan tafel uiteen, vaak worden juist innovatieve voorstellen van burgers neergesabeld door bestuurders. Tegelijkertijd heeft Walter gelijk als het programma burgers en ambtenaren aanspoort om horizontale en verticale ontschotting te bevorderen terwijl het beleidskader ongewijzigd blijft. Maas Geestarnus haakt hier op in en geeft aan dat De Vliert onder ander succesvol was omdat het probleem door alle burgers werd gedeeld en niet allen een handjevol bestuurders bezighield. Joustra vat de discussie samen door aan te geven dat gemeenschappelijke betrokkenheid een belangrijke basis vormt om tot innovatieve oplossingen te komen, *mits* de kaders voor besluitvorming helder zijn en er daadwerkelijke wederzijdse wil tot leren is.

Van Roermund waakt intussen voor het hanteren van de juiste concepten. Voor hem zijn de kenmerken van duurzaamheid niet zozeer participatie en interactieve beeldsvormen, maar veeleer manieren om tot een duurzame ontwikkeling te komen. Ook integraliteit hoeft niet bij te dragen aan duurzame ontwikkeling. Voor hem blijft het bij duurzaamheid gaan om rekening houden met “daar en dan”. Moning voegt er meteen aan toe: “Dat kan alleen maar plaatsvinden als je het democratisch en integraal doet.” Aan tafel lijkt zich overeenstemming af te tekenen dat die combinatie de lading dekt. “We zijn eruit, we kunnen eten”, klinkt het, half grappend.

Leerproces?

Het is Van Raaij die de eensgezindheid doorbreekt. Volgens de LNV-ambtenaar blijft de vraag op tafel liggen wat nu precies het leren hierin is. “Daar investeren we de komende jaren heel wat aandacht, moeite en centen in - dus we missen een slag als we daar niets over zeggen.”

Moning antwoordt op basis het voorgaande: voor het realiseren van open processen is “leren” nodig, en daarvoor heb je vaardigheden en kennis van verschillende vakgebieden nodig. “Ik denk wel dat wij Nederlanders de participatie- en dialoog-elementen nog moeten leren. Moet je eens naar de Amerikanen kijken, die doen het allang.”

Het blijft overigens de vraag of het type proces dat Grin beschreef nu een typisch leerproces is of niet. Moning zal tot aan het eind van de avond vol houden dat dat in De Vliert niet het geval was. Je zou het net zo goed een gewoon beleidsproces met participatie kunnen noemen, vindt hij. Leren was geen expliciet doel, net zomin als duurzaamheid trouwens.

“Maar bij natuur- en milieu-educatie is leren wel het expliciete doel”, denkt Van Roermund met algemene instemming vast te kunnen stellen. Maar dat blijkt een vergissing. Schaafsma en Van Raaij protesteren het hardst. “Met duurzaamheid kun je alleen maar aan de slag als je bereid je kennis en waarden ter discussie te stellen en samen naar oplossingen te zoeken”, roept Schaafsma een van de conclusies van Grin in herinnering.

Sluipenderwijs rollen beide tafels de discussie binnen over de rol van de NME-er. Moet die vasthouden aan zijn klassieke natuur- en milieukennis, of moet hij zich als de wiedeweerga omscholen tot een procesbegeleider? Joustra pleit met veel inzet voor een brede rol van NME, die haar ervaringen het integreren van de economische en sociale aspecten deelt met de overheid en andere maatschappelijke actoren. Maas Geestarnus en Walter benadrukken dat het unieke karakter van natuur-en milieu bewustwording hierdoor niet mogen ondersneuvelen. De tafel erkent dat

NME soms het slachtoffer dreigt te worden van haar eigen succes, door haar trekkersrol binnen het programma vergeten beleidsmakers weleens dat NME haar oorspronkelijke functie niet kan verwaarlozen. Aan de andere tafel tekenen zich schematisch de volgende posities af; Moning van VROM is voorstander van de eerste. Van Oeffelt en Van Raaij staan aan het andere uiterste van het spectrum.

Een typerende passage uit de discussie:

Van Raaij: "Ik heb wel eens horen zeggen dat NME een soort opleiding tot burgerschapszin zou moeten zijn."

Moning: "En waarom moet NME dat meenemen en de economische poot niet?"

Van Raaij: "Omdat wij de houders van de basisproblemen zijn. Nietwaar?"

"Nee", vindt Moning (bijgevallen door Schaafsma) "ook de economisch georiënteerden hebben alles met duurzaamheid te maken."

Van Oeffelt is optimistischer dan Moning over de mogelijkheden voor een NME-er om zijn positie te verbreden naar die van een procesbegeleider. De VROM-ambtenaar vreest dat dat ten koste gaat van de broodnodige natuur- en milieukennis.

Van Raaij lijkt zich even te scharen zijn aan Monings zijde, maar dat blijkt toch niet helemaal het geval. Hij zegt: "Stel dat je van die NME-ers allemaal procesbegeleiders zou maken, dan ..."

Moning: "Dan zijn weer terug bij af." Van Raaij: "Dan is er in ieder geval niemand meer die de basis bewaakt. Ik zie meer in een integratie tussen de klassieke NME-er, de gemeentevoorlichter en anderen. Dus de klassieke NME-er moet je niet kwijt. Er moet iemand blijven die met een lange regenjas en laarzen met kinderen de kaboutertocht gaat doen."

Maar Van Oeffelt lijkt niet overtuigd. Wat hem betreft mogen NME-ers veel meer kennismakelaars en procesbegeleiders worden. De kennis en vaardigheden die ze hebben moeten ze veel breder gaan inzetten.

Maar zijn dat soort vaardigheden uniek voor NME-ers? Schaafsma denkt dat mensen die met educatie bezig zijn "dit soort pedagogische vaardigheden delen". Vaardigheden die te maken hebben met "een spiegel voorhouden, reflecteren, naar elkaar te luisteren, et cetera.."

Maar Moning blijft hardnekkig betwijfelen of de NME-er nu de rol van onafhankelijke bemiddelaar moet vervullen. Dat lijkt hem meer een taak van de overheid. Van Raaij vreest echter dat de overheid al bij voorbaat verdacht is.

Dan maar liever een andere ingehuurde procesbegeleider?

Niet achterlijk

De dilemma's worden voorgelegd aan John Grin. Ten eerste dat van de vaststelling van de randvoorwaarden. Volgens Grin zijn er twee manieren om dat fout te doen. Je kunt het te uitvoerig en te precies doen waardoor het gaat knellen. En je kan randvoorwaarden zo breed opvatten dat het geen duurzame ontwikkeling meer is. Grin: "De kunst is daartussen uit te komen, en dat is niet gemakkelijk." Zijn wijze raad hierbij is de randvoorwaarden zo te definiëren dat ze tot creativiteit dwingen. Neem bijvoorbeeld het doel van een duurzame landbouw in 2030, met ongeveer de huidige omvang, waarin veel mensen met plezier werken. Een landbouw die bovendien nog gesloten kringlopen heeft. De volgende vraag is dan hoe je daar komt. Grin: "En iedereen die daarover wil meepraten is welkom."

Maar Moning werpt daartegenin dat dit een definitie van duurzame landbouw is die voor discussie vatbaar is. Wie zegt dat de kringlopen gesloten moeten zijn bij duurzaamheid?

Over de manier waarop je dat ecologische vaststelt kan je discussiëren, erkent Grin. Maar dat het erin moet zitten staat vast. Net zo goed als het sociaal-economische. Grin: "Iedereen die niet over dat ecologische wil praten ligt eruit."

Over de rol van de NME-ers - het tweede dilemma - herhaalt Grin dat die beroepsgroep vooral de eigen kennis ter discussie moet durven stellen, maar, benadrukt hij: "Leren betekent natuurlijk niet dat je net doet alsof je achterlijk bent." In een facilitator of procesbegeleider die niks van de materie weet gelooft de wetenschapper uit eigen ervaring niet. "Zo iemand moet snappen waar het

over gaat, anders wordt hij of zij niet serieus genomen.” Een psycholoog zonder kennis van duurzame landbouw kon voor een groep landbouwers, natuurbeheerders en waterbeheerders rekenen op gegniffel, ervaren Grin. De wetenschapper: “Daarna was het exit, hij werd afgevoerd en gaf geen leiding meer aan de discussie.”

Maar wat dat nu concreet voor de NME-sector betekent - daarop komt op deze avond nog geen eenduidig antwoord.

Wel benadrukt Grin nog dat een open planproces niet betekent dat je “een zaaltje regelt en afwacht wie er komt.” Voor het draagvlak moeten er zoveel mogelijk opvattingen aan bod komen. Maar dat betekent ook dat je een grens aan je openheid stelt. Je moet namelijk mensen hebben die een bepaalde verscheidenheid representeren en ook mensen die bereid zijn zich aan jouw spelregels te houden. De uiteindelijke oplossing die uit een planproces rolt moet goed uitgelegd worden.

En volgens Jutten kan de NME-er juist in dat laatste deel van het proces een rol spelen, beter nog misschien dan als facilitator.

De universiteit

Geertje Appel van de Vrije Universiteit heeft tot op dit moment veel dingen gehoord die zij herkent van de praktijk bij haar op de universiteit. Met spiegelpunten probeert zij een verdieping aan te brengen.

Om te beginnen voorkwam de VU op een creatieve manier een verlamdende discussie over de definitie van duurzaamheid: men ging die discussie gewoon niet aan. De redenering was: daar kom je toch niet uit. Wel mochten mensen van de betreffende opleidingen het begrip zelf invullen. Later kwam daar ook nog het argument bij dat een definitie al gauw te eng en uitsluitend wordt. Inmiddels bestaat er nu wel een werkgroep die richtlijnen voor duurzaamheid zoekt en het begrip afbakt. De universiteit brandde haar vingers evenmin aan een uitzichtloze discussie over leren dan wel educatie.

Waar ging het bij de start in '97 van duurzame ontwikkeling op de VU om? Terugblikkend noteert Appel de vragen: moet duurzame ontwikkeling in het curriculum van de VU komen, en zo ja, hoe?

Het College van Bestuur was huiverig voor een apart project. Uiteindelijk werd duurzame ontwikkeling opgenomen in het bredere universitaire onderwijsbeleid, onder de titel *Noblesse Oblige* en als deelproject van het identiteitsbepalende “Van waarde weten”. Hierbij wordt studenten kortweg geleerd zich verantwoordelijk te gedragen, op welke plek in de samenleving zij ook terechtkomen. Daarnaast sloot het project aan bij het vormgeven van de bredere academische vorming.

Het project van Appel richt zich in de praktijk op de vormen van wetenschappelijk onderwijs die te maken hebben met duurzame ontwikkeling. Er blijkt weinig behoefte aan een apart vak met de naam *Duurzame Ontwikkeling*. Voordeel van de integratie is, zo verwacht men aan de VU, dat het proces bij de docent zelf start en het gevaar van afstoting van een “vreemd lichaam” klein is. Daarbij is het erg belangrijk aan te sluiten bij wat men al doet. Draagvlak op de faculteit is onontbeerlijk. Een goed moment om erin te springen, zo heeft Appel ervaren, is ook als er onrust op een faculteit is. “Dan kun je met vaart slagen maken.”

Bij economie leidde dat er toe dat het vak verrijkt werd met onderwerpen als groen beleggen, teksten over duurzaamheid, milieu en internationale handel en een gastcollege over instrumenten van het Nederlandse milieubeleid. Niet dat er hier geen belemmeringen voor integratie zijn of waren. Zo houden economen niet zo van normatieve aannames, vindt duurzaamheid moeilijk zijn weg bij vakken die niet speciaal over milieu en economie gaan (wat is het doel van de integratie, vraagt men zich daar af) en wordt het onderwerp nogal eens technisch benaderd.

Bij biologie en biomedische wetenschappen is er aandacht voor de juist niet zo voor de hand liggende ecologische aspecten. Zo leert de student maatschappelijke vragen stellen als: zijn deze ontwikkelingen binnen de biotechnologie nog wel toelaatbaar?

In hoeverre hebben jullie nu zelf een visie op duurzaamheid, wil Chris Maas Geesteranus van Appel weten. “Ik heb zelf wel bepaalde beelden”, zegt ze daarop voorzichtig, om daar aan toe te voegen dat het centrale bestuur van de universiteit heel moeilijk dingen op kan leggen.

Ook op de universiteit is duurzame ontwikkeling blijkbaar een open planproces.

Stellingen

Bij leren voor duurzaamheid is het doel zo minimaal en algemeen mogelijk geformuleerd. Meestal zal het niet verder gaan dan dat “een bepaald probleem opgelost moet worden”, aangevuld met randvoorwaarden. Uiteindelijk gaat het erom dat in dialoog met betrokkenen de oplossing met het meeste draagvlak en de grootste steun wordt gekozen. Bijvoorbeeld: de riolering in deze wijk moet worden vervangen. *Hoe* dat vervolgens gebeurt komt in een gezamenlijke leerproces met alle betrokkenen tot stand.

Bij leren voor duurzaamheid stelt de NME-er (of de natuur- en milieu-educator) alles ter discussie, inclusief zijn of haar eigen kennis.

III. Diner-pensant 30 november 2000

Is het te vroeg voor integratie?

Leren voor Duurzaamheid is eigenlijk niet meer dan de oude natuur- en milieuboodschap in een nieuwe schutkleur. Tenminste, zoals dat is opgeschreven in het Beleidskader Leren voor Duurzaamheid. Met die stellingname prikkelde Theo Beckers van het Brabantse Centrum voor Duurzame Ontwikkeling Telos zijn gehoor.

En hij was niet de enige tijdens dit tweede diner pensant. Ook de andere spreker maakt het zijn gehoor lastig. Loek Groot, filosoof en econoom aan de Universiteit Utrecht noemde het nog veel te vroeg voor integratie, die zo ferm bepleit wordt de meeste betrokkenen bij het programma Leren voor Duurzaamheid.

Beckers: "Van een volwaardige plaats van het "sociale" is in deze nota Leren voor Duurzaamheid geen sprake. De sociale dimensie is beperkt tot kwesties als de versterking van het maatschappelijk draagvlak voor natuur en milieu, het bevorderen van sociale leerprocessen of de inzet van het zogenaamde sociaal instrumentarium." Het sociale staat in dienst van de natuur, aldus Beckers. (Daar kwam nog bij dat de nota volgens de Tilburgse wetenschapper te veel in "stadhuistaal" is geschreven.)

In plaats daarvan pleitte de wetenschapper met kracht voor een werkelijke verbinding tussen "het ecologische en het sociale". En voor een definiëring van duurzaamheid vanuit de leefwereld en leefstijlen van burger-consumenten. En dan dringen zich volgens Beckers andere vragen op. Zoals: In hoeverre draagt ecologische en ruimtelijke ontwikkeling bij aan het versterken van sociale en culturele waarden en aan individuele ambities? Of: Hoe belangrijk is het bevorderen van culturele diversiteit, zoals uitgedragen door Unesco, naast de zorg voor de biodiversiteit?

Verkeerde keelgat

Beckers' verhaal tijdens het voorgerecht schoot niet iedereen in het juiste keelgat. "Alsof we heel monomaan bezig zijn met het milieu" verzuchtte iemand aan tafel. Ook anderen vonden dat Beckers de verandering die reeds heeft plaatsgevonden in de NME-wereld te veel miskende. Het is NME-ers immers veelal te doen om de leefomgeving en een dialoog met lerende wezens, en niet zozeer om het uitdragen van een eendimensionale boodschap, voor de gelegenheid verpakt in een nieuw jasje.

Toch werd ook erkend dat het programma Leren voor Duurzaamheid sterk vanuit een NME-achtergrond is geschreven en dat de nadruk dus nogal op het ecologische ligt. En daardoor maakt het volgens een dinerdeelnemer een nogal geïsoleerde indruk.

Elk programma heeft z'n beperkingen, relativeerde een buitenstaander van het ministerie van Onderwijs (en eentje die het kan weten), en vanuit die wetenschap is de verbreding van NME toch wel winst. En bij een nota over NME ga je het nu eenmaal niet hebben over criminaliteit, vulde een andere overheidsdienaar aan. Daar komt bij dat de Tweede Kamer bij het aanvaarden van het vervolg "Leren voor Duurzaamheid" op het NME-plus-programma ook duidelijk natuur- en milieu-educatie in gedachten had. Impliciet leken de deelnemers aan deze tafel de gedachte van Beckers om NME meer te verbinden met de buitenwereld wel te onderschrijven.

Niet mopperen

Aan de andere tafel was de teneur niet anders. Ook daar instemming met het verlangen Leren voor Duurzaamheid te verbinden met andere beleidsterreinen. En dan niet mopperen dat het ministerie van Economische Zaken niet meedoet met het programma, maar probeer vanuit deze sector te starten, zo werd opgemerkt. De integrale strategie voor duurzame ontwikkeling die het kabinet daarvoor in het vooruitzicht heeft gesteld zal daarbij zeker helpen. Ook aan deze tafel werden de ambities van Leren voor Duurzaamheid gerelativeerd. "Dertig miljoen voor vier jaar tegenover de miljarden voor onderwijs - dan kun je niet alles doen, je moet keuzes maken", klonk het bescheiden.

En de tweeslachtigheid van het programma werd ook hier herkend: aan de ene kant komt het programma uit de NME-hoek, en aan de andere kant wil je het breder inzetten. Niet gek dus, dat er bij de implementatie weer een sterke NME-benadering om de hoek komt kijken.

In Drenthe, zo vertelt een medewerker van die provincie, is duurzame ontwikkeling trouwens al een integraal gegeven. Een “netwerk op ambtelijk en politiek niveau” vanuit de economie en ruimtelijke ordening gaat helemaal in elkaar op.

En een integrale benadering en kijk op duurzaamheid kan ook tot verrassende constatering leiden, zo wist Titus van Roermond van de VNG te vertellen. Zo bleek in Haarlem meer duurzaamheid te zitten in de stedelijke vernieuwing dan in de Lokale Agenda 21. Belangrijk aan beide tafels werd de volgende opmerking gevonden: NME is niet zozeer op zoek naar nieuwe partners maar naar nieuwe spelers in het veld.

Verdiepen

Beckers benadrukte voordat het hoofdgerecht op tafel verscheen nog eens dat het er niet om moet gaan dezelfde oude (milieu)boodschap in een ander jasje te verpakken maar om je te verdiepen in hoe mensen werkelijk denken, opdat er een echt andere benadering kan komen die de kloof tussen burger en bestuurder kan overbruggen. Inderdaad, beaamde voorzitter Douwe Jan Joustra, het gebruik van het een internetsite is niet meteen per definitie modern, maar kan heel goed niet meer dan een ander jasje zijn.

Overigens, wie dacht dat Beckers pleitte voor het opheffen van NME, had hem niet goed begrepen. Want juist omwille van de integraliteit stond hij een sterke NME-impuls voor.

“Ideaal” voorbeeld

Heel andere koek was het exposé van de econoom-filosoof Loek Groot van de Universiteit Utrecht over “meen basisinkomen en een integraal”. In een doorwrochte verhandeling analyseerde hij de voor- en nadelen van een groen basisinkomen (“van laten we zeggen 1000 gulden per maand”) als voorbeeld van een integraal duurzaamheidsbeleid. Op het eerste gezicht een ideaal voorbeeld: de dwang om te werken en dus om te produceren en consumeren neemt af, een sobere leefstijl met veel vrije tijd wordt aantrekkelijker en bovendien komen er allerlei stevige milieuheffingen om het basisinkomen te financieren. Groot: “Een beter voorbeeld van integraal beleid lijkt moeilijk denkbaar.”

Vervolgens maakte de econoom-filosoof geraffineerd gehakt van al deze voordelen. Systematisch relativeerde en ondergraafde hij de voordelen, om vervolgens met deelalternatieven te komen die zeker zo werkbaar zijn. De sobere leefstijl bijvoorbeeld wordt slechts voor een kleine groep (die er zelf voor kiest) gesubsidieerd door andere die full time werken (terwijl het doel toch is dat iedereen soberder gaat leven). Groot oppert dat het wettelijk recht op deeltijdarbeid en subsidiering van milieuvriendelijke consumptie in het huidige bestel even effectief is. Nadat hij alle vermeende voordelen zo is langsgelopen, stelt hij vast dat de voordelen van een groen basisinkomen niet echt overtuigen. Bovendien hebben de alternatieven (heffingen, subsidies, etc) - die lang niet zo integraal zijn! - veel meer meerwaarde. “Met andere woorden: de meerwaarde van deze vorm van integraal beleid is gering”, aldus Groot. Niet dat dit de wetenschapper nu leidt tot de teleurstellende conclusie dat sociaal beleid weinig kan bijdragen aan duurzaamheid. Integendeel: heel veel, als duurzaamheid tenminste niet louter wordt geïnterpreteerd in milieutermen. Maar zolang dat nu eenmaal wel het geval is (en sociale duurzaamheid verenigd wordt tot sociale zekerheid), is er volgens Groot weinig synergie mogelijk tussen de twee. Zolang milieu nog grotendeels een ongeprijsd goed is en het “grote heffen” nog maar nauwelijks is begonnen komt Groot tot een verrassende en controversiële conclusie: “Milieubeleid als zelfstandig beleidsterrein is goedbeschouwd nog niet tot volle wasdom gekomen, en het is dus denk ik nog te vroeg voor een meer integrale aanpak.”

Verwarring

Terwijl Groot zich aan tafel voegt om alsnog zijn hoofdgerecht naar binnen te werken is de verwarring en het ongeloof van zijn reeds verzadigde disgenoten niet gering. Betekent dit nu dat de NME-ers vooral binnen hun eigen sector moeten blijven zitten?

Menigeen wil daar niet aan, en de zaak - Leren voor Duurzaamheid - toch integraal blijven bekijken. Dat integraliteit in dit voorbeeld niet werkt wil nog niet zeggen dat dat een algemeen geldende stelling is, sputtert iemand tegen.

Maar Groot houdt staande dat het gaat om de inschatting of dit een deel van de oplossing is (volgens hemzelf voorlopig niet dus), en dat we voorlopig nog in een ander fase van het milieubeleid zitten. Daarbij gaat het niet alleen om win-win-situaties, maar vooral om “auw-auw”. Toch blijven er aan tafel voorbeelden komen waarbij wel - al dan niet vermeende - win-win-situaties optreden.

Ook aan de andere tafel blijkt de verwarring groot te zijn. De interpretaties van Groot's verhaal blijken heel verschillend te zijn. Moeten we soms terug naar het sectorbeleid? De ervaringen met gemeentelijk beleid leren dat het tot dingen leidt die haaks op elkaar staan, vertelt de medewerker van de VNG.

Daarbij komt dat er genoeg succesvolle voorbeelden zijn van integraal beleid: Kijk maar naar maatschappelijk verantwoord ondernemen dat in toenemende mate er in slaagt om economische, sociale en ecologische aspecten te verbinden. Becker: kijk maar naar landbouw, haar voortbestaan is nauw verbonden met culturele, ecologische en technologische ontwikkelingen. Sommige tafelgenoten blijken daarentegen *wel* gecharmeerd van het idee om terug te gaan naar meer sectoraal beleid. Sterker nog, duurzaamheid is heelmaal geen integraal beleid wordt hier bepleit, beleid werkt allen goed als het op haar eigen terrein blijft, NME “verdamppt” als het kunstmatig wordt verbreed wordt hier gesteld.

De meerderheid concludeert dat het niet wenselijk noch reëel zou zijn om de sociale en economische componenten van LvD te negeren.

Noodzaak

Ook Beckers gaf aan het slot toe dat Groot's verhaal hem in verwarring had gebracht. Als voorbeeld uitte hij twijfel over het feit dat Groot zijn verhaal slechts op één zaak had gebaseerd. In zekere zin vond Beckers het pleidooi van zijn Utrechtse collega bij zijn eigen betoog voor een sterke NME aansluiten. Loek zegt: “Laat je niet afleiden maar blijf bij je pleidooi. In zekere zin zeg ik dat ook.” Maar milieubeleid milieubeleid laten zijn, zoals Groot in kern voorstaat, ging Beckers te ver. Hij noemde het absolute noodzaak de verschillende sectoren nationaal en mondiaal meer op elkaar te betrekken. “En ja, instrumenten hebben we nog niet.” Maar dat duurzaamheid bij een volgende kabinetsformatie een integrale benadering krijgt noemde hij een absolute noodzaak.

Groot zelf tot slot benadrukte nog eens dat het milieubeleid in uitvoering nog niet veel verder is gekomen dan bewustmaken. “Het echte milieubeleid moet nog van de grond komen, we zijn eigenlijk alleen nog maar bezig geweest met mensen bewust maken dat er een milieuprobleem is.” Voor integratie van sociaal, milieu- en economisch beleid, zo herhaalde hij, is het dus nog te vroeg. En, ter nuancering, waar hij de synergie in Nederland niet zitten zouden dat soort win-winsituaties (het combineren van sociaal en milieubeleid) in ontwikkelingslanden wel eens veel vruchtbaarder kunnen zijn. “Ik kan me voorstellen dat sociaal beleid in Brazilië wel degelijk grote effecten voor mens en milieu kan hebben.”

IV. Diner pensant 7 december 2000

Het bedrijfsleven is in beweging: duurzaam of ethisch ondernemen rukt op. Wat kan de natuur en milieu-educatie (NME) daarmee? Zit het bedrijfsleven te wachten op de NME-er? Op het derde diner pensant begaven de deelnemers zich op een minder bekend terrein. Twee inleiders met kennis van zaken van het bedrijfsleven staken hen een hart onder de riem. "Jullie zijn meer een thuishaven voor bedrijven dan ngo's."

Het denken over winst in het bedrijfsleven verandert. Dat begon al een aantal jaren geleden toen de "business-filosoof" J. Elkington vaststelde dat de "triple bottom line" voor bedrijven bestaat uit drie elementen: people, planet en profit. Volgens Elkington betekent dit dat bedrijven zich niet alleen bezig houden met "het creëren van economische waarde, maar ook rekening houden met de sociale waarde en de waarde van het milieu".

Ronald Jeurissen van het Nijenrode-instituut voor verantwoord ondernemen EIBE leest heel wat *mission statements* en andere bedrijfsvisies, en onderscheidt vier verschillende visies op het begrip "profit": ten eerste de oppositionele (winst versus duurzame ontwikkeling, ofwel duurzaamheid kost iets), ten tweede de functionele (winst *door* duurzame ontwikkeling, ofwel duurzaamheid is goed voor de winst, zoals bijvoorbeeld het geval is bij de Body Shop), ten derde de integrale (winst *naast* maatschappelijke vormen van waarde-creatie; zoals Shell in "jaarreport" van 1999 stelt dat kinderarbeid en de uitstoot van vervuilende stoffen ook zwaar wegen) en tot slot de differentiële (geen winst, maar enkel maatschappelijke vormen van waarde-creatie; dat wil zeggen: het gaat niet alleen om de puur financiële prestaties maar meer om economische zaken als werkgelegenheid, politieke betrokkenheid, et cetera).

Bedrijven geven verschillende goede redenen om aan duurzame ontwikkeling te doen, aldus Jeurissen. Unilever doet het "omdat het profijtelijk is", Shell omdat "het publiek het van ons verwacht" en de Body Shop "omdat het goed is" (intrinsiek).

Het lijkt erop dat bedrijven die rechtstreeks afhankelijk zijn van klanten, zoals Heineken, zich meer aan duurzaamheid gelegen laten liggen dan bedrijven die aan andere bedrijven leveren, zoals in de aluminiumsector.

Herkenning

Aan de eerste eettafel wordt de trend herkend, en moeiteloos aangevuld met voorbeelden van bedrijven die op zoek zijn naar meer verantwoorde vormen van ondernemen, waarbij men zich meer rekenschap geeft van de samenleving. In Brabant, zo weet iemand van de provincie aldaar te vertellen, blijkt uit een recent onderzoek dat het ook meer is dan lippendienst. Je ziet het aan hoe het bedrijf wordt gerund, dat was voor ons als overheid wel een verrassing.

Bepalend voor de verandering, zo stelt men vast, is de druk vanuit de samenleving en van de overheid. Piet Sprengers van de Vereniging voor Beleggers voor Duurzame Ontwikkeling merkt dat de krapte op de arbeidsmarkt daarbij voor bedrijven een belangrijke factor is. Om nu en in de toekomst nog aan behoorlijk personeel te komen kunnen bedrijven zich geen slechte naam meer veroorloven.

Heeft de NME-sector wellicht ook een rol in het aan de gang houden van deze ontwikkeling? Op die vraag komt geen eenduidig antwoord. Iemand merkt op dat het cultuurverschil met het bedrijfsleven wel erg groot is. En ander stelt dat dat in de sector van het duurzaam bouwen wel meevalt.

Sprengers ziet wel kansen voor de NME-sector in het bedrijfsleven. NME-ers zouden de natuurbeleving bij bedrijven kunnen versterken, bijvoorbeeld in de vorm van een vogelexcursie voor het KLM-personeel. Het hoofdschudden in reactie op deze suggestie is evenwel niet van de lucht. "Oudervetse en traditionele NME" oordelen enkele NME-ers nieuwe stijl. Sprengers, kenner van de bedrijfslevencultuur, houdt vol: "NGOs eisen veel van bedrijven, de NME-sector niet en is daarmee lang niet zo bedreigend voor het personeel."

Maar bij sommigen blijft de aarzeling: hoe kom je bijvoorbeeld als NME-er bij een bedrijf binnen?

Aan de andere tafel is intussen opgemerkt dat je beter niet als NME-er naar binnen kunt gaan bij een bedrijf. Al vraagt Jeurissen zich net als Sprengers af of de NME-er zich bij bedrijven niet nuttig kan maken met het aanbod om bepaalde communicatie te verzorgen richting personeel. Immers, op langere termijn kunnen ecologische ontwikkelingen economisch zwaar belastend zijn. Gerard Jutten vult aan:

"Ondernemers krijg je in beweging door hen aan te spreken op hun terrein en door de omgeving te activeren waaronder burgers en stakeholders.". Roel van Raaij wijst op de voorbeeldfunctie van de politiek in het stimuleren van het bedrijfsleven bij verantwoord ondernemen, zij maakt immers dezelfde afwegingen; "wat is de natuur ons waard". Hetzelfde fenomeen zie je in de toenemende belangstelling van bedrijven voor ontwikkelingssamenwerking, burgerinitiatieven en de overheid spreken bedrijven op hun maatschappelijke functie aan.

Veilige haven

De inleiding van Piet Sprengers die daarop volgt is een hoofdmaaltijd waardig. De oprichter en directeur van de vereniging die alle groene en ethische beleggers vertegenwoordigt bij aandeelhoudersvergaderingen van bedrijven ziet een duidelijke missie voor de NME-wereld, zoals ook al eerder tijdens de discussie aan tafel bleek. En hij heeft ook een mening over wat NME-ers in elk geval niet moeten doen: bedrijven aanspreken op hun verantwoordelijkheid. "Dat moeten NGO's en de overheid doen." En over zijn eigen organisatie zegt Sprengers: "Ook wij zijn geen veilige thuishaven voor bedrijven. De NME-sector heeft die rol veel meer, met name voor het personeel, dat is dus ook een andere rol dan die van adviesbureaus."

De vier visies die Jeurissen eerder beschreef herkent Sprengers vanuit de praktijk. Over de "oppositionele" zegt de beleggingsman: "Die is er veel." De functionele (het "win-win-idee") is slechts in een aantal gevallen aan de orde. Bij de derde profitvisie (de integrale) ziet Sprengers "een neutrale relatie" en bij de laatste (de "differentiële") gaat het naar zijn idee slechts om een definitiekwestie.

Al met al noemt hij bedrijven wel een gemakkelijker groep dan consumenten, als het om duurzaamheid gaat. Op de vraag hoe je die consumenten dan moet bereiken antwoordt hij dat dat een kwestie is van meer de milieukosten internaliseren in de economie. Ofwel, "prijzen die de waarheid vertellen", zoals de premier dat noemt. Niet dat je alles een prijs kunt geven, weet Sprengers. Het uitsterven van soorten bijvoorbeeld is niet in geld uit te drukken. Maar met heffingen op energieverbruik kom je een heel eind. Sprengers: "Met het belasten van CO2-uitstoot heb je waarschijnlijk 80 procent van de problemen te pakken."

Hoe kan de aandeelhouder aan dit verlangen bijdragen?

Sprengers: "Dé aandeelhouder bestaat niet. Het is een heel gedifferentieerde groep, wij willen laten zien dat er een groep aandeelhouders is met heel andere wensen dan geld willen zien."

Symbiose

Opnieuw volgt aan tafel een gesprek over de problematische positie van de NME-wereld. Twijfels ook over de rol die NME-ers vanwege het cultuurverschil richting bedrijfsleven kunnen spelen. Douwe Jan Joustra, programmamanager van de Extra Impuls (de voorganger van Leren voor Duurzaamheid), stelt vast dat er al veel is geïnvesteerd in de sector (in geld al 60 miljoen gulden) en dat een groot deel van de 600 tot 800 professionals "de slag naar professionalisering" nog steeds niet maakt. Joustra: "Het is wel eens genoeg. Dus NME-ers moeten nieuwe plekken, ankerpunten krijgen, met Cossen, Kamers van Koophandel et cetera. De hoop is dan dat er vanuit die symbiose een nieuwe vraag ontstaat."

Bij NME gaat het dus niet zozeer om verbreden maar om het aangaan van samenwerkingsverbanden met andere partners. En dat lijkt een belangrijke conclusie te zijn die breed wordt onderschreven. Maar hoe organiseer je dat als er blijkbaar in de NME-wereld zelf niet de noodzaak voor zo'n beweging bestaat? "Wij moeten die beweginkjes gaan organiseren", klinkt het daarop.

Schokeffect

Wat betekent dit nu allemaal voor het programma Leren voor Duurzaamheid? In ieder geval dat daarin het debat met de NME-professionals moet worden aangegaan. Dat moet een fundamentele verandering teweeg brengen bij NME-ers dan tot nu toe is gebeurd. Een schokeffect kortom. Want uiteindelijk gaat het in deze wereld nog altijd om het in contact komen met de natuur.

Verandering wordt gecompliceerd doordat deze moeilijk van bovenaf opgelegd kan worden, al was het maar omdat veel NME-instellingen niet afhankelijk zijn van landelijke subsidies. En uiteraard blijft er ook vrees voor het weggooien van het kind met het badwater, omdat de excursie in het park ook weer niet helemaal mag verdwijnen.

Aan de andere tafel wordt geopperd binnen Leren voor Duurzaamheid een aantal topmanagers als leraar aan te stellen, om de verandering te bespoedigen. Of een masterclass in Davos. Maar erg enthousiast wordt men hier toch niet van.

Een conclusie in dit gezelschap is wel dat het “economisch motief” wellicht beter geëxploreerd kan worden. Dat zou kunnen op drie niveaus: ten eerste door te zoeken naar leraren onder clubs van duurzame ondernemers (geen NME-ers dus). Ten tweede zou je bij bedrijven, waar al een keuze is gemaakt voor duurzaam ondernemen en die problemen hebben hun personeel mee te krijgen, kunnen kijken welke rol NME-ers daarin kunnen spelen. Ten derde zou de NME-er een rol richting bewustwording van de burger kunnen spelen (zie ook het vorige diner.)

Jeurissen maant daarbij wel tot voorzichtigheid omdat bedrijven momenteel belaagd worden door consultants.

Overeenstemming is er in elk geval bedrijven serieus te nemen en niet te zien als “de grote boze vijand”.

Zo ook over de conclusie dat NME-ers niet puur alleen bij hun ecologische invalshoek moeten blijven. Daarbij komt dat bedrijven door de mondialisering een steeds grotere rol in de samenleving krijgen. Tegelijkertijd, zo neemt Sprengers waar, wordt de civil society, ofwel het maatschappelijke middenveld (waaronder de NME) zwakker. Sprengers: “Terwijl naar mijn idee die organisaties juist sterker moeten worden.”

Rondgang

Als de deelnemers aan het slot wordt gevraagd wat de drie bijeenkomsten nu hebben opgeleverd (wat is jullie het meeste bijgebleven?) volgt er een baaierd aan waarnemingen. Een greep:

“Economie en bedrijfsleven is het onderwerp dat het meeste discussie oproept, en dus is dit het onderwerp waar we het meeste in moeten investeren.”

“Het verbinden van ecologie, economie en het sociale vergt nog heel wat werk. Laten we daarmee, niet al te theoretisch, aan het werk gaan, met pilots bijvoorbeeld.”

“De nieuwe rol van NME blijft een zoektocht.”

De relatie tussen het economische en het mondiale wordt gaandeweg steeds duidelijker gelegd. Misschien moeten er dan ook wel meer van dit soort avonden worden georganiseerd.”

“Hoeveel de overheid moet willen sturen bij Leren voor Duurzaamheid blijft een vraag. Aan de ander kant moet het programma ook ruimte geven om te experimenteren.”

“Er is meer consensus over duurzame ontwikkeling en de rol van NME daarin dan ik had verwacht. De concrete uitwerking van het programma Leren voor Duurzaamheid vergt nog meer werk.”

“NME heeft nog weinig profiel in de buitenwereld. Het zou een rol kunnen spelen in het bewaken van de agenda: wat is het belangrijkste milieuprobleem?”

“Ze 600 tot 800 NME-profs en 20.000 vrijwilligers moeten niet te veel aanbodgericht zijn. Gezien de huidige aanbodgerichtheid van deze groep moet de stuurgroep goed nadenken over waar de vraag ligt. Meer initiatieven laten ontstaan bij netwerken en structuren die niet per se NME zijn.”

“We moeten ook fouten durven maken. En dit soort debatten zouden op provincieniveau stimulerend kunnen werken. NME moet met lef omgevingsgericht zijn.”

“De betrokkenen bij Leren voor Duurzaamheid moeten hun alwetendheid relativeren. We moeten de zoektochten - zoals ze die ook op gemeentelijk en provinciaal niveau kunnen plaatsvinden - honoreren.”

“Kies voor het experiment.”

“Over de drie avonden zijn we wat betreft duurzame ontwikkeling een heel eind bij elkaar gekomen.”

Deelnemers “Verdieping”

Dhr. L. Groot	Amsterdam School for Social Research / UvA, politieke en sociale wetenschappen
Dhr. D.J. Joustra	Novio Consult
Dhr. P. van Oeffelt	IPO / Provincie Noord Brabant
Dhr. C.A.F.M. van Luxemburg	Provincie Noord Brabant
Dhr. C.A. Fuykschot	OCW
Dhr. C. Maas Geesteranus	ECLNV
Dhr. E. Nagel	OCW
Dhr. G.B. Raaphorst	LNV
Dhr. G.J. Jutten	IVN
Dhr. J. Grin	PSCW, UvA
Dhr. K. Moning	VROM
Dhr. L. v.d.Burg	BuZa
Dhr. P.J.A.M. de Vries	OCW
Dhr. P. Sprengers	VBDO
Dhr. S. Bleyerveld	Provincie Zeeland
Dhr. T.A.H. van Roermund	VNG
Dhr. T. Kuipers	Wijkbureau Leidsche Rijn
Dhr. J. Walter	ECLNV
Dhr. L.H.J. Verheijen	Provincie Noord-Brabant
Dhr. R. Jeurissen	EIBE
Dhr. R. van Raaij	LNV
Dhr. T. Beckers	TELOS
Mevr. A. Oldersma	UvW
Mevr. E. v.d. Steenhoven	NCDO
Mevr. G. Appel	VU, Biologie
Mevr. I. Schotanus	Provincie Drenthe
Mevr. M. Schaafsma	NCDO
Mevr. M. van Stalborch	NCDO
Dhr. M. Ham	Journalist